

OSMANLI'NIN İZİNDE
PROF. DR.
MEHMET İŞİRLİ
ARMAĞANI
CİLT II

TİMAŞ YAYINLARI | 3028
Osmanlı Tarihi Dizisi | 81

EDİTÖR
Adem Koçal
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIM
Ravza Kızıltuğ

MİZANPAJ
İshak Keskin

1. BASKI
Şubat 2013, İstanbul

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Elma Basım
Halkalı Cad. No: 164 B-4 Blok
Sefaköy-Küçükçekmece / İSTANBUL
Tel: (0212) 697 30 30
Matbaa Sertifika No: 12058

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLI'NIN İZİNDE

PROF. DR.
MEHMET İŞPİRLİ
ARMAĞANI

CİLT II

HAZIRLAYANLAR
Feridun M. Emecen
İshak Keskin
Ali Ahmetbeyođlu

İçindekiler

İsmail E. ERÜNSAL Osmanlı Sahhaflık Tarihine Dair Notlar: I Sahhaflık Gedigi	7
Mehmet Fahri FURAT Formation of Archival Science in Russia	23
Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU Tarih Kıyımının Beşiktaş Fotoromanından Kısa Bir Bölüm	31
Ufuk GÜLSOY The Hijaz Railroad	41
Colin HEYWOOD Spectrality, 'Presence' and the Ottoman Past: Paul Wittek's <i>Rumtürkische Studien</i> and other Ghosts in the Machine	57
Mesut İDRİZ <i>Jihâd vis-à-vis War: A Historical and Conceptual Analysis</i>	79
Ekmeleddin İHSANOĞLU Modern Türkiye ve Osmanlı Mirası	87
Colin IMBER The Battle of Sufiyan, 1605: A Symptom of Ottoman Military Decline?	107
Halil İNALCIK Şeriat ve Kanunnâme	121
Seyit Ali KAHRAMAN Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kayseri	125
Muharrem KESİK Selçuklu Türkiye'sinde Bir Hayal Şehir: Simre (Simere)*	141
İshak KESKİN Zamanı Mekâna Taşımak: Sosyal Bilgiler ve Tarihi Arşivlerden Öğrenme	155
İshak KESKİN - Muhammet Hanefi KUTLUOĞLU Hellenistik Dönem Grek Arşivciliği Üzerine Bazı Notlar	177
İshak KESKİN - Ş. Nihal SOMER Efemeranın Bir Bilgi Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi	205
Erdoğan KESKİNKILIÇ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim ve Yabancı Okullarda Türkçe Öğretimi	219
Diğer KOÇ VI. Yüzyıl Anonim Bir Süryani Kaynağının (Pseudo-Zachariah) Hunlar Hakkında Verdiği Bilgiler	235
Orhan KOLOĞLU İttihat ve Terakki'nin 1898'de Meşveret-i Cumhuriyet İlanı (Meşveret'i Cumhuriyet)	249
Mustafa S. KÜÇÜKAŞCI Erken İslâm Döneminde Medine Kuyuları	259
Heath W. LOWRY Murad Hüdâvendigâr ve Hâci-Gâzi Evrenos: Aralarındaki İlişkinin Vakfiyeler ve Mimari Eserler Üzerinden İncelenmesi	271
Rhoads MURPHEY The Universal Message Found in Turkish Proverbs and Common Sense Advice Called by the Turks "Ancestral Wisdom" or <i>Ata(lar)sözü</i>	279

Ahmet Yaşar OCAK	
Anadolu Selçuklu Kültür Tarihinin Büyük Sorunsalı: Dönem Anadolu'sunun Bilimsel ve Entelektüel Profili	297
Mustafa OĞUZ	
Fetih Sonrası Girit-Resmo'daki Osmanlı İdari, Hukûki ve Sosyal Uygulamaları	305
Abdülkerim ÖZAYDIN	
Büyük Selçuklular'da Ulema / Sûfi-Devlet İlişkileri.....	335
Salih ÖZBARAN	
1559 Bahreyn: Devlet Korsanlığı, Bir Trajedi.....	347
Abdülkadir ÖZCAN	
Sıradışı Bir Derviş: Neyzen Tevfik Kolaylı ve Tarihe Düştüğü Notlar	357
Azmi ÖZCAN	
İslam'ın Yayılışına Dair.....	389
Sevil PAMUK	
Türk Arşivciliği İçin Bir "Mesleki Etik Kuralları" Önerisi.....	397
Sándor PAPP	
Zur Sultanischen Bestätigung der Muslimischen Vasallen des Osmanischen Reiches Muslimische Beispielen für die Vasallenverhältnis der christlichen Länder	411
Cihan PİYADEOĞLU	
Büyük Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi ve İşleyişi	423
Ş. Nihal SOMER	
Importance of User Expectations Oriented Studies in Archives.....	441
İlhan ŞAHİN	
Some New Aspects on the Social and Economic Development of a Balkan City: Sixteenth-Century Sofia	453
Arzu TOZDUMAN TERZİ	
Sultan Abdülaziz'in Kılıç Kuşanma Merasimi	465
Christine WOODHEAD	
Writing to a Grand Vezir: Azmizade Efendi's Letters to Nasuh Paşa, 1611-1614.....	485
Güler YARCI	
Edirne Tarihi Müellifi Kaltakkıran-zâde Ahmed Bâdi Efendi	493
Ali R. YENİCE	
Şefkatin Donmuş Hali: Cahiliyede Annelerin Kız Çocuklarını Gömmesi	511
Coşkun YILMAZ	
Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri.....	517
İshak KESKİN	
Prof. Dr. Mehmet İpşirli İle Hayatı ve Bazı Gözlemleri Üzerine Kısa Söyleşi.....	533
İshak KESKİN	
Prof. Dr. Mehmet İpşirli Kaynakçası	555

Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri

Principles of Ottoman Political Thought

Coşkun YILMAZ*

Abstract: The *islahatnames* (reform treatises), which were intended to act as a guide for the administrators of the state, have a special place among the great variety of sources for Ottoman political thought. Nurtured by the tradition of the *siyasetname*, the *islahatnames* were distinct, as they had their own unique style. The pioneering work in the form that was to become defined as the *islahatname* was Lutfi Pasha's *Âsafnâme*. The direct contemporary observations and suggestions found in this work brought the matter of the regulation of Ottoman institutions to the fore. In addition, not only did the theoretic and advisory nature of the classic *nasihatname* or *siyasetname* still exist in these works, there was an interpretation and criticism of recent history, as well as suggestions for practical and pragmatic methods; moreover, there was an attempt to develop thoughts and solutions that could be implemented. Without a doubt, this situation meant that the *siyasetname* had a style that was similar to that of the *islahatname*, and from the second half of the sixteenth century it became difficult to distinguish between the definition of the *siyasetname* and that of the *islahatname*. Taking into account the historical roots, the intention in writing and the style, and with an emphasis of the distinguishing characteristics, over the course of time it has become accepted that it is more correct to define all such works as *islahatname*.

In addition to the *Âsafnâme*, the most noteworthy works, upon which the most research has been carried out, include *Kitâbü Mesâlihî'l-müslimîn ve menâfiî'l-mü'minîn*, the author of which has remained unidentified, Âli Mustafa Efendi's *Nushatü's-selâtin*, *Hirzû'l-mülûk*, again, author unknown, Hasan Kâfi el-Akhisârî's *Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem*, *Kitâb-ı Müstetâb*, author unidentified, Koçi Bey Risâlesi, *Kanûnnâme-i Sultânî li-Azîz Efendi*, *Kâtîp Çelebî's Düstûrû'l-âmel liislâhî'l-halel*, *Hezarfen Hüseyin Efendi's Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, *Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesâyihu'l-vüzerâve'l-ümerâ*, *Nahîfî Süleyman Efendi's Nasihatü'l-vüzerâ* and *İbrahim Müteferrika's Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-ümem*.

The *islahatnames* have the characteristic of being a first-hand source from the aspect of not only Ottoman political thought and life, but also for the economic and social structure and state organization; they are productive sources for research into jurisprudence and history. The basic concepts in the discourse of the *islahatname* are *nizâm-ı âlem* (new order of the ages), *erkân-ı erbaa* (social classes), *kanûn-ı kadîm* (ancient law), *dâire-i adliyye* (the "circle of justice") and *dîn ü devlet* (religion and state). *Saltanat* (sultanate), *sadâret* (post of grand vizier), *ilmiye* (intellectuals), *ordu* (army), *reâyâ* (subjects), *hazine* (treasury) and *divân-ı hümayun* (imperial council) are institutions that are often referred to. The principles on which these works are based include *liyakat* (competence), *istişare* (consultation), *adalet* (justice) and *murakabe* (supervision). In this article, under the guidance of the *islahatname* we will examine the fundamental principles of Ottoman political thought and the functions that were imposed upon these same principles by Ottoman political thinkers.

Keywords: *Islahatname*, justice, competence, council, supervision

---

* Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü. E-posta: coskunyz@yahoo.com

Osmanlı siyasî düşüncesine kaynaklık edebilecek çeşitli eserler bulunmaktadır. Ancak, konusu doğrudan devlet yönetimi, amacı devlet yöneticilerine rehberlik etmek, hedef kitlesi de en üst düzey devlet adamları olan ıslahatnamelerin bu kaynaklar arasında özel bir yeri vardır. Bu yazıda, ıslahatnamelerin rehberliğinde Osmanlı siyaset düşüncesinin temel ilkeleri ve Osmanlı siyasî düşünürlerinin bu ilkelere yükledikleri fonksiyonlar ele alınacaktır.**

Islahatnameler

Islahatnameler, siyasetname geleneğinden beslenen, ancak kendilerine özgü üsluplarıyla farklılaşarak yeni bir tanımlama ile ele alınan eserlerdir¹. Osmanlılar siyasetname geleneğinin ilk örneklerini tercümeler oluşturmakla birlikte, XIV. yüzyılın başından itibaren telif eserler de meydana getirilmeye başlanmıştır. Telif veya tercüme edilen siyasetname türü eserlerde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayı bakımından önemli artışlar ve mahiyet açısından farklılaşmalar gözlenmektedir. Bunun temel sebeplerinden birisi devletin büyümesi, bir diğeri de devlet teşkilâtında ve sosyal yapıda aksaklıkların ortaya çıkmasıdır. Ayrıca düşünce ekolleri, yöntem farklılıkları, ekip çatışmaları ve özel beklentiler de bu artışta rol oynayan etkenler arasında zikredilebilir. Bu dönemde yazılan eserlerden bazıları üslup, muhteva, devlet ve yönetim meselelerine yaklaşımlarında erken dönem siyasetnamelerinden farklılık gösterir. Söz konusu farklılıkta çağının olaylarına tanıklık eden müelliflerin, geçmişin birikiminden de istifade ederek kaleme aldıkları eserlerine şahsi tecrübe ve gözlemlerini yansıtmaları önemli rol oynamıştır. “Uygulamalı siyaset düşüncesi” olarak nitelendirilebilecek olan bu tarzda güncel gerçeklerle yüzleşme ve bunlara çözüm bulma gayretleri öne çıkmaktadır.

Osmanlı siyasî literatüründe siyasetname geleneğinin yöntemlerini kullanarak kendine özgü bir karakter kazanan ve *ıslahatname* olarak isimlendirebileceğimiz bu türün öncüsü, Kanûnî Sultan Süleyman döneminin devlet adamlarından Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme* adlı eseridir². Tamamen yazarın kendi tecrübelerine dayanan eser Osmanlı siyasetname anlayışının pratiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. *Âsafnâme*'nin yanı sıra, müellifi tespit edilemeyen *Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'l-*

** Bu makalenin ıslahatnameler bölümüne katkılarından dolayı Prof. Dr. Feridun Emecen, ilkeler bölümüne katkılarından dolayı Prof. Dr. M. Âkif Aydın, bütününe katkılarından dolayı da Prof. Dr. Mehmet İpşirli hocalarıma ve redaksiyonu üstlenen Dr. Mustafa Demiray'a müteşekkirim.

¹ Islahatnamelerle ilgili ayrıntılı bilgi ve literatür için bkz. Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinin Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (2003), s. 299-338; a.mlf. “Siyasetname, Osmanlılar Dönemi”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 306-308.

² Lutfi Paşa, *Âsafnâme*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 49-120.

*mü'minîn*³, Âli Mustafa Efendi'nin *Nushatü's-selâtin*⁴, yazarı bilinmeyen *Hırzû'l-mülûk*⁵, Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*⁶, müellifi belirlenemeyen *Kitâb-ı Müstetâb*⁷, Koçi Bey Risâlesi⁸, *Kanûnnâme-i Sultânî li-Azîz Efendi*⁹, Kâtip Çelebi'nin *Düstûrû'l-amel li islâhi'l-halel*¹⁰, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*¹¹, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*¹², Nahîfi Süleyman Efendi'nin *Nasihatü'l-vüzerâ*¹³ ve İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem'*¹⁴ söz konusu türün en çok dikkat çeken ve üzerinde araştırma yapılan eserleridir.

Islahatnamelerde doğrudan güncel gözlemlerle ve önerilerle Osmanlı kurumlarının düzenlenmesi konusu öne çıkarılmıştır. Ayrıca klasik nasihatname veya siyasetnamelerdeki teorik ve öğütleyici üslûbun yanında onlardan farklı olarak yakın dönem tarih yorumu da yapılmış, eleştirel, pratik ve pragmatik bir yöntem benimsenmiş, uygulanabilir düşünceler ve çözümler geliştirilmeye çalışılmıştır. Şüphesiz bu durum siyasetnameyi bir tür ıslahatname tarzına yaklaştırmış, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılarda siyasetname tanımlamasını ıslahatnameden ayırmak güçleşmiştir. Tarihî kökleri, yazılış amaçları ve üslupları dikkate alınarak, ayırt edici vasıflarını vurgulamak için bu eserlerin *ıslahatname* olarak tanımlanmasının daha doğru olacağı kanaati zamanla benimsenmiştir.

Islahatnameler Osmanlı siyasî düşüncesi ve hayatı açısından olduğu kadar ekonomik ve sosyal yapı, devlet teşkilatı, hukuk ve tarih araştırmaları açısından da birinci derecede kaynak olma özelliğine sahiptir. Devletin içinde bulunduğu durumun eleştirilmesi, ilkelerden sapmalar, adale-

³ *Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn*, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1988.

⁴ Âli Mustafa Efendi, *Nushatü's-selâtin: Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581, I-II*, nşr. ve trc. A. Tietze, Wien 1979, 1982.

⁵ *Hırzû'l-mülûk*, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1988.

⁶ Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11 (1981), s. 239-278.

⁷ *Kitâb-ı Müstetâb*, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1988.

⁸ Koçi Bey, *Risâle*, nşr. Yılmaz Kurt, Ankara 1985.

⁹ *Kanûn-nâme-i Sultânî li-Azîz Efendi*, nşr. ve trc. R. Murphey, Harvard 1985.

¹⁰ Kâtip Çelebi, "Düstûrû'l-Amel Li-Islâhi'l-Halel", *Kâtip Çelebi'den Seçmeler I*, nşr. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1981.

¹¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, nşr. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

¹² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler: Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, nşr. Hüseyin Rağıp Uğural, Ankara 1987.

¹³ Mehmet İpşirli, "Nahîfi'nin Nasihatü'l-Vüzerâsı", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi -Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, sayı 15 (İstanbul 1997), s. 15-27.

¹⁴ İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem Fi Nizâmi'l-ümem*, nşr. Adil Şen, Ankara 1995.

tin ihlâli, kurumların aksaklıkları, yöneticilerin sorumluluk ve yetkilerinin de dengenin sağlanması, rüşvetin önlenmesi, liyakatin önemi, sosyal yapının sarsılması, ordunun bozulması, erdemli yönetim ilkeleri, yöneticilerin nitelikleri, uyulması gereken kurallar vb. meseleler bu eserlerde ele alınan ortak konuları oluşturmaktadır. Bununla beraber bu tür eserlerin altın çağ özlemini dile getiren, birbirinin tekrarı fikirlerle dolu metinler olarak değerlendirildiği de bilinmektedir. İslahatname türü eserlerde örnek alınacak bir dönemin anlatılması, kendi çağına ait yeni bir atılımın yapılmasını sağlama amacına yöneliktir. Bu tür eserler arasında çözüm yolları açısından önemli önemsiz birçok görüş ayrılığı vardır. Bunlar hazırladıkları dönemin entelektüel zihin dünyasını yansıtır, ayrıca farklı veya aynı zaman dilimlerinde değişik kesimlerin gözlemlerini, düşüncelerini, isteklerini ve çatışmalarını anlama imkânı da sağlar. Konuların ele alınışında geleneksel teşhislerin etkinliğinin yoğun biçimde hissedildiği eserlerin yanı sıra gerçekçi tespitlerin sergilendiği farklı görüş ve yorumlara yer veren eserler de bulunmaktadır. Müelliflerin konularına, menşup oldukları düşünce ekollerine ve dönemlerine göre, yaklaşımlar, örnek alınan kişiler, olaylar ve dönemler de değişmektedir. Eserlerin tertibi, meselelere felsefi ve pratik yaklaşımları, kavramları kullanışı, misalleri, tarih yorumları, önerileri, üslupları, kaynakları ve dilleri itibarıyla kendilerine özgü farklılıkları bulunmaktadır. Mesela bazı ıslahatnamelerde *kanûn-ı kadîm* özlemi dikkat çekerken bazılarında bu kavram eleştirilir, bazılarında *nizâm-ı cedîd* kavramı kullanılır. Bazılarında dış dünyadaki şartlara ve gelişmelere ciddi atıflar varken önemli bir kısmında bu tür konular ele alınmaz. Dolayısıyla birisini diğerinin aynısı anlayışıyla ele almak ciddi yanılgıları beraberinde getirmektedir.

Âlim, devlet adamı ve bürokratlar tarafından hazırlanan eserler, yönetimdeki bozuklukları tespit etme ve önlem alınmasını sağlama amacıyla yazıldığından olumsuzluklar özellikle öne çıkarılmaktadır. Cephelerdeki hızlı ilerlemelerin yerini duraklamanın aldığı, sosyal nizamın sarsıldığı, Batı'da yeni gelişmelerin etkilerinin görüldüğü ve sosyal psikolojiyi olumsuz etkilediği dönemlerde yazılan eserlere abartılı bir üslup hâkim olabilmektedir. İstisnaları olmakla birlikte, müellifler doğal olarak geleneksel devlet ve toplum felsefesi çerçevesinde yorum yaptıklarından önerileri de önemli ölçüde bu çerçevede kalmaktadır. Yönetenlerin yönetilenlerle ilişkisini düzenleme ve yöneticilerin yönetim anlayışını geliştirme amacıyla hazırlanan eserlerin hedef kitlesi aslında doğrudan doğruya yönetici kesimdir.

Öte yandan bu eserleri bir yönüyle Osmanlı resmî ideolojisinin kaynakları olarak değerlendirmek mümkündür. Kullandıkları kavramlar, kurumları yorumlayışları, savundukları ilkeler ve getirdikleri eleştiriler resmî yazışmalardaki söylemle uyum gösterir. İslahatnamelerin yüklediği misyon, devrin siyasî ve sosyal düşüncesinin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu eserlerde yeni bir siyasî ve sosyal anlayış veya yö-

netim türü tartışılmamıştır. Yazarlar kendi idarî ve sosyal kaygılarını gidermeyi hedefleyen, uygulamaya yönelik bir siyaset anlayışını savunmuşlar; geleneksel yönetim biçimini desteklemişler, siyaset sanatının en iyi şekilde icrasına katkıda bulunmaya çalışmışlardır. Bu eserlerde, devletle toplum arasındaki uyum, halkın sosyal refahı, devletin muhafazası, iktidarın devam şartları, ülkede düzenin sağlanması, adaletin kurumsallaşması, belirlenen ilkeler doğrultusunda müesseseseleşme esas alınmıştır. İslâm siyaset düşüncesinin mirasçısı olmakla birlikte kadim geleneğin birikimine sahip çıkmış, Osmanlıların hâkim olduğu bölgelerdeki eski kültür ve medeniyetlerin birikimleri de dikkate alınmıştır.

Islahatnamelerde yeniden yapılanmaya yönelik önerilerde bulunulurken genellikle Avrupa'daki gelişmeler, yenilikler, coğrafi keşifler ve bunların sonuçlarıyla ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Müelliflerin bir kısmının görevleri dikkate alındığında bu gelişmelerden tamamıyla habersiz kalmalarının mümkün olmadığı görülür. Buna rağmen dış tesirlere temas etmemelerinin temel sebebi habersizlikten ziyade kendi sistemlerine bakışlarında ve zihniyet dünyalarında problemleri algılayışlarında gizlidir. Mevcut sistemin en mükemmel devlet ve siyaset düzeni olduğuna inanan bu müelliflerin problemler karşısında yönlerini döndükleri ilk nokta yine kendi tecrübeleri olmuştur. İlk dönem siyasetnamelerinin aksine, olumlu örnekleri yakın dönem Osmanlı tarihinden vermeleri de bu anlayışın bir yansımasıdır. Yazarların dış gelişmeleri ihmal etmeleri ciddi bir eksiklik olmakla birlikte yaklaşımlarının kendi içinde belirli bir tutarlılığa sahip bulunduğu söylenebilir.

Felsefi derinlikleri sorgulanan ıslahatnameler, aslında mevcut zemine dayanan, ancak yazılış amaçları doğrultusunda pratik ve pragmatik amaçları baskın olan eserlerdir. Kavramları kullanımlarından, verdikleri bilgilerden devlet teşkilâtına derin vukufı olduğu ve eğitimlerinden belirtmemiş olsalar dahi kuvvetli bir teorik felsefi geleneğe dayandıkları söylenebilir.

Sebep-sonuç ilişkisiyle ilgili yorumları tartışılsa bile, ıslahatçı yazarların gözlemleri önemlidir. Gözlemleri, onları geleneksel değerler ve düşünce yapısı çerçevesinde bile olsa bir siyasal ve sosyal ahlak söylemi inşasına yöneltmiştir. Söylemlerini kavramlaştırma, kurgulamada, tarihî, iktisadî, sosyal, psikolojik, dinî ve ahlakî temele oturtmada dönemlerine özgü bir çerçeve çizmişlerdir.

Islahatnamelerdeki söylemin temel kavramları *nizâm-ı âlem*, *erkân-ı erbaa*, *kanûn-ı kadîm*, *dâire-i adliyye ve dîn ü devlettir*. *Saltanat*, *sadâret*, *ilmiye*, *ordu*, *reâyâ*, *hazine ve dîvân-ı hümmâyün* sıkça zikredilen kurumlardır. Dayandıkları ilkeler ise *liyakat*, *istişare*, *adalet* ve *murakabedir*.

Söylemin merkezinde yer alan *nizâm-ı âlem*, yani Osmanlı toplumuna mensup herkesin *adaletle* ve birbiriyle uyum içerisinde yönetilmesi ve bu değerlerin yaygınlaştırılması, devletin temel fonksiyonu olarak belirlenmiştir. Bunun gerçekleşmesi için *dâire-i adliyye* doğrultusunda *erkân-ı*

erbaa arasındaki uyumun, *liyakat* sistemi çerçevesinde *kanûn-ı kadîm* veya bu anlayışa uygun yeni düzenlemelerle sağlanması görüşü benimsenmiş, toplumu güçlü kılan faziletlerin, ahlakî ve dinî değerlerin ihyası önerilmiştir. Osmanlı aydın ve bürokratlarının yaşadıkları çağı yorumlamalarında ve geleceğe yönelik önerilerinde siyasî, ekonomik ve toplumsal gelişmeler karşısında *kanun* şuuruları ile Osmanlı ülkü ve uygulamalarını koruma duyguları önemli bir yer tutmakta, devlete ayrıntılı görev ve sorumluluklar yüklenmektedir.

Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri

Adalet

Islahatnamelerin temel konusu adaletin tesisi ve devamıdır. Diyebiliriz ki, bu eserlerin en önemli yazılış amaçlarını da, ilgi alanlarını da adalet konusu oluşturmaktadır. Islahatname yazarları, adaleti, devletin bekasının temel şartı olarak benimsemişlerdir. Hemen hepsinin sık sık hatırlattığı “Mülk küfür ile payidar olur, ancak zulm ile asla” sözü, adaletle devletin bekası arasında nasıl bir bağ kurduklarını ve adalet ilkesine yükledikleri evrensel anlayışı göstermektedir.

Osmanlı siyaset düşüncesinde de, sosyal refah ve devletin bekası için belirleyici bir ilke olarak benimsenen adalet, işlevci bir bakış açısıyla ele alınmış, toplum ve siyaset düşüncesinin temel kavramı olan *dâire-i adliyyenin* ana unsuru olarak değerlendirilmiştir. Bu münasebetle, Osmanlı siyaset düşüncesinde adaletle yüklenen fonksiyonu kavramak için *dâire-i adliyye* formülünü hatırlamakta fayda vardır.

İslam siyaset düşüncesinin ilk dönemlerinden itibaren kullanılan, Osmanlı siyaset düşüncesinin kaynaklarına da işaret eden *dâire-i adliyyenin* Osmanlılardaki en zengin şematik görünümünü yansıtan eserlerin başında Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si gelmektedir:

- [1] *Adldir mücib-i salâh-ı cihân* (Dünya düzenini sağlayan adalettir),
- [2] *Cihan bir bağıdır divânî devlet* (Dünya bahçedir, duvarı ise devlet),
- [3] *Devletin nâzımı şerîattır* (Devletin nizamı ise şeriat -Allah'ın koyduğu kurallar- ile sağlanır),
- [4] *Şerîata olamaz hiç hâris illâ mülk* (Şeriat da devletsiz korunamaz),
- [5] *Mülk zapt eylemez illâ leşker* (Saltanat -devlet-, ordusuz zapt edilmez),
- [6] *Leşkeri cem' edemez illâ mal* (Mal olmadan asker olmaz),
- [7] *Malı cem' eyleyen raiyyettir* (Malı üreten ise halktır),
- [8] *Reâyayı kul eder pâdişâh-ı âleme adl* (Halk ise padişaha adalet ile bağlanır).¹⁵

Dâire-i adliyye, ıslahatnamelerde farklı şematik yapılar arz etmekle birlikte, merkezi bir anlayışla, ideal devlet ve toplum düzeninin formülü olarak ele alınmaktadır. Mesela Lutfi Paşa hazine ile ilgili konuları anla-

¹⁵ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, III, Bulak 1833, s. 49; Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

tırken üçlü bir şema ile dâire-i adliyyeye temas etmektedir: “Saltanat hazine ile olur. Ve cem-i hazîne tedbîr ile olur, zulmü sitemle olmaz.”¹⁶ Dâire-i adliyyeyi Hasan Kâfi “Padişahlık ve sultanlık olmaz, illâ erler ile olur, yani asker ile olur, asker ise olmaz, illâ mal ile olur, mal ise olmaz, illâ vilâyet ma’ûmûr olmak ile olur, vilâyet ise ma’ûmûr olmaz, illâ adalet ile, dahi hüsn-i siyâset ile ma’ûmûr olur.” diye anlatır¹⁷. Hırzû’l-mülûk müellifi bu konuda “Saltanatun bekâsı adâlet ve yarar asker iledir ve askerün tâbi olması istihkaklarına göre dirlik virilmektedir. Ve bu vechile riâyet olunmağa vafır memleket ve müstevfi hazine gerekdir ki bazısına ulûfe ve bazısına ze’âmet ve timâr ve sâir âli mansıplar virile.” der¹⁸. Koçi Bey dâire-i adliyyeyi “Velhasıl, Saltanatı Aliyyenin şevket ve kuvveti asker ile ve askerın bekâsı hazine iledir. Ve hazinenin tahsîli reâyâ iledir. Ve reâyânın bekâsı adl ü dâd iledir.” şeklinde¹⁹; Katip Çelebi ise “Memleket ancak erkekle vardır; erkekler ancak kılıçla vardır; kılıç ancak para ile vardır; para ancak halk ile vardır; ve halk ancak adaletle vardır.”²⁰ şeklinde şemalandırmaktadır.

Eserinin mukaddimesi bir ıslahatname özelliği taşıyan Naîmâ “İbn-i Haldun mukaddime-i tarihinde bir dâire-i adliyye zikr eder. Kınalızâde Âli Efendi merhum andan ahz edip Ahlak-ı âlâî nam Kitâb-i latîfnde derc etmiştir” dedikten sonra, Kınalızâde’nin şemasını şöyle hülâsa etmektedir: “Mülk-ü devlet, asker ü ricâl iledir. Ve ricâl mal ile bulunur ve mal reâyâdan husûle gelir. Reâyâ adl ile muntazamü’l-hal olur... Cemî devlete tatarruk eden zâf u kelâl dâîmâ bu dört rüknün ihlalinden münbais olagelmıştır.”²¹ Deftardar Sarı Mehmed Paşa’nın kullandığı dâire-i adliyye şeması Kınalızâde’ninkine en yakın olanıdır:

Mülk durmaz eğer olmazsa ricâl
Lâzım amma ki ricâle emvâl
Mal tahsili raiyyetten olur
Bağ ü bostan ziraatten olur.
Olmasa adl reâyâ durmaz
Adlsiz çetr ika met kurmaz
Adldir asl-ı nizâm-ı âlem
Adlsiz saltanat olmaz muhkem
Mülkde zelzele gaflettendir
Terk-i ahkâm-ı şeriatdendir
Bağıbân etmiyecek çeşmini bâz
Bağına herkes eder desti dirâz.²²

¹⁶ Lutfi Paşa, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁷ Hasan Kâfi, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁸ Hırzû’l-mülûk, s. 176.

¹⁹ Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 65.

²⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 285.

²¹ Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima (Ravzatü’l-Hüseyn fi hulâsati ahbari’l-hafikayn)*, nşr. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, I, s. 22.

²² Deftardar, *a.g.e.*, s. 29.

Dâire-i adliyye, Osmanlı toplum düzeni ve siyaset kültürünün temel ilkelerini deruhte eden bir formüldür. Sosyal denge bakımından işlevci bir bakış açısı taşıyan bu formül, siyaset felsefesi açısından bir devletin güçlü olmasının ve devlet ile toplum arasındaki sözleşmenin şartlarını belirlemektedir. Devlet ne kadar güçlü olursa olsun, bu gücün temelinde toplumun gücü bulunmaktadır. Kendi geleceği açısından, devletin, toplumun ihtiyaçlarına cevap vermesi gerekir. Ancak toplumun menfaatleri de güçlü bir devletle korunabilmektedir. Devlet, bu formül mucibince, halka adalet götürerek varlık sebebini icra edip halk nezdinde meşrulaşırken, merkez-çevre, halk-devlet ilişkisini belirli bir mutabakat çerçevesinde sağlamaya özen göstermiştir. Dâire-i adliyye aynı zamanda, Osmanlı düşünürlerinin, adalet ilkesinin din ya da inanç ayrımı gözetilmeksizin tüm tebaaya uygulanmasını kabul etmesi bakımından evrenselci ve yekpare bir merkezî devlet anlayışını da yansıtmaktadır.

Dâire-i adliyye formülünden de anlaşıldığı üzere adalet Osmanlı yönetim düşüncesinin temel ilkelerindedir. Aslında Osmanlı düşünürleri, adalet hakkında daha önceki İslam düşünürlerince geliştirilen görüş ve tartışmaları kendi kültür iklimlerine taşımışlardır. İlk dönem Osmanlı siyasi düşüncesinin değerlendirilmesinde temel başvuru kaynakları arasında yer alan *Târîh-i ebû'l-feth*'te devletin geleceği için siyaseti, siyaset için adaleti, adalet için de hükümdarın gerekliliğini vurgulayan müellif, iktidar sahibinin vasıflarını sıraladıktan sonra şu ifadelere yer vermektedir: “Zikr ettiğimiz bu devlet –ki iksir-i kimya-ı sa’âdettür-, demişler ki husûle mevsûl olmaz, illâ tahsîl-i mekârim-i ahlâk ile mümkündür.”²³ Müellif bu hatırlatmayı yaptıktan sonra “reîs-i hukemâ-ı İslamiyyûn” olarak tanımladığı Tûsî'nin *Ahlâk-ı nâsırî* kitabından, bu ahlakın neden ibaret olduğunu aktarmakta ve yorumda bulunmaktadır. Buna göre, insanın nefsinin, birbirini destekleyen, birbiriyle uyumlu üç kuvveti vardır: *kuvvet-i nâtika* veya *nefs-i melekî* denilen insan nefsinin bilgi ve düşünme gücü, *kuvve-i gazâbî* veya *nefs-i sebuî* denilen öfke gücü, *kuvve-i şehavânî* veya *nefs-i behimî* denilen şehvet gücü. Bu güçler, itidalli şekilde kullanılır ve eğitimle yönlendirilirse, sırasıyla *hikmet*, *şecâat* ve *iffet* faziletlerine dönüşür. Bu üç kuvvetin her birinde, ifrat, tefrit ve vasata riayet etmek gibi üç vasıf vardır. İfrat ve tefritten sakınıp orta yolu bulmak [*vasat*] temel vasıftır. Bu vasfa *adalet* denir. Üç faziletin kemale ermesi adaletle sağlanır. Bunun için hukema “Faziletin çeşitleri dörttür” demişlerdir. Bunlar, *hikmet*, *şecâat*, *iffet* ve *adalet*tir.

Kınalızâde de, hocalarının yolunu takip ederek adalet üzerinde uzun uzadıya dururken ferdî sorumluluğa da büyük önem verdiğini, içtimâî adaletin gerçekleşmesi için ferdî ahlakın önem taşıdığını ısrarla vurgulamış; ferdî açıdan, *adaleti* “iki aşırılık arasında insanın kurduğu ahenk ve

²³ Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth*, nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 16.

denge şeklinde güzel ahlakın en önemli ölçüsü” olarak tanımlamıştır²⁴. Kınalızâde'nin görüşleri, Devvânî'nin “insanın beden ve nefis güçlerini dengeli bir şekilde kullanması ve bu haliyle de itidal kavramıyla bağlantılı olarak, iyi ahlaklı olmanın en önemli ölçülerinden birisi adalettir”²⁵ şeklinde özetlenebilecek görüşüyle büyük bir benzerlik içerisindedir. Benzer yaklaşımları ilk dönem İslam düşüncesine kaynaklık eden pek çok eserde de görmek mümkündür.

Aslında dâire-i adliyyede olduğu gibi adaletin Osmanlı siyasî düşüncesine kaynaklık eden metinlerdeki yorumlanışı, ıslahatname müellifleri tarafından da benimsenmiştir. Onların adalet söylemlerini, teorik olarak, kaynakları, fonksiyonları ve sonuçları itibarıyla bu kaynaklarda ortaya konulan anlayıştan farklı değerlendirmek pek de mümkün gözükmemektedir. Ancak adalet, ıslahatnamelerin yazılış amaçları doğrultusunda, dinî, tarihî, felsefi kaynaklara atıf yapılmakla birlikte, ağırlıklı olarak devlet ve toplum hayatını ilgilendiren pratik yönüyle ele alınmıştır.

Gelibolulu Mustafa Âlî *Nushatü's-selâtîn*'de adaleti “eşyayı yerli yerine koymak”²⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlama, muhataplarına kavram hakkında çok geniş manalar çağrıştırmakta, ferdî, siyasî ve içtimâî hayatı içine alan bir anlam ve davranış şeklini gündeme getirmektedir. İslahatnamelerdeki yaklaşımları dikkate alarak, düşünürlerimizin adaleti “hakkı olana hakkını vermek” şeklinde de tanımladığını söylemek mümkündür. Eleştirilerin merkezinde, hakların sahiplerine verilmemesi yer almaktadır ve bunun sonuçlarının şiddetle tenkit edilmesi bu tanımlamanın şerhleri durumundadır. Konumuz açısından, insanların birbirleriyle, yöneticilerin yönetilenlerle ilişkilerini düzenleyen adalet, aslında, insanın bütün varlıklarla ilişkisinde geçerli olması gereken ilke ve kurallara vurgu yapmaktadır. Bu yönüyle de, adaletin, inançtan ahlaka, hemen her konuda esas alınması gereken bir muhtevaya sahip olduğuna dikkat çekilmektedir.

Osmanlı siyasî düşüncesinde hükümdarın varlık sebebi olarak görülen adalet, iktidarın devamlılığının da teminatıdır. Hemen bütün müellifler, mülkün adaletle ayakta duracağını, ama zulümle devam edemeyeceğini vurgulamışlardır. “İmdi bu Devlet-i Âliyye adl ile kâ'imdir ve illâ zulm ile memâlik virân olması mukarrerdir”²⁷ tespiti her fırsatta hatırlatılarak adaletle iktidar arasındaki bağımlılık vurgulanmıştır. Osmanlı ıslahatçı düşünürlerine göre adalet iktidarın garantisidir.

Saltanatın devamı için öncelikle adalet sağlanmalı ve ona güvenilmelidir. “Adl i'timad olunacak bir hisardur ki bir muhkem tağ başında ola. Anı su

²⁴ Oktay, *a.g.t.*, s. 375-379.

²⁵ Harun Anay, *Celaleddin Devvânî Hayatı Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 365.

²⁶ Âlî, *a.g.e.*, s. 89.

²⁷ *Kitâb-i müstetâb*, s. 21.

yıkamaz, dahi ânı mancınık ve top yıkamaz. Muhassıl-ı kelâm budur ki âdil olan padişaha düşman bir hal ile zafer bulamaz."²⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa da bir maliyeci olarak adaletin maddi faydaları konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bütün yöneticilerin adalete uygun davranması gerekir. Fakat padişahlar bu konuya herkesten daha fazla ehemmiyet vermelidir. Zira adalet hazinenin artmasına ve halkın çoğalmasına yol açar. Hazine ise halkın çokluğundan ve ülkenin bayındırlığından kaynak alır. Memleketin ünranı ise adaletlidir. Harap olan bir ülkenin maldan nasibi olmaz ve halkı zenginlikte yetersiz kalır.²⁹

Bu değerlendirmeler göstermektedir ki, adaletin manevî kazançlarını ayrıntılı olarak ele alan Osmanlı düşünürleri meselenin maddi boyutlarıyla da ilgilenmiş, adaletin gerekliliğini fayda-zarar ilişkisi açısından da ele almışlardır.

Adaleti belirleyen unsuru, İslam inancı olarak gören düşünürler bu görüşlerini, *şer'-i şerif*, *şer'at*, *din ü devlet* ve benzeri kavramlara yaptıkları atıflarla ortaya koymaktadırlar. Adaleti teşvik edici unsur olarak ayet ve hadisleri zikretmeleri, manevî yaptırımını sıkça gündeme getirmeleri de, adaletin ölçülerini belirleyen kaynaklara işaret etmektedir. Nitekim *Kitâb-i müstetâb* müellifinin bir sayfada³⁰ arka arkaya konuyla ilgili üç hadisi aktarması bu açıdan önemlidir. Bu hadislerin ortak noktası ise, Hz. Peygamber'in, hükümdarın adaletinin yetmiş yıllık nafile ibadete denk olduğunu müjdelemesidir. Şu manzume de düşünürlerin duygularına tercüman olmaktadır:

Rızaullaha yol ararsan
Adaletdir, adaletdir, adalet
Ta ki, asude hal ola raiyyet
Gel imdi idegör bu şükre gayret
Begüm efzun ola şükr ile nimet
...
İki kapılı bir evdir bu fani
Konup göçmekte her dem kârbânı
...
Sakın imdi bu mülke olma mağrur
Adalet it olasin ki Mansur
Reayanın eyü mü kem mi hali
Tefahhus eylemekten olma hâlî
Sakın eshab-i agraza inanma
Begüm herkes hak ilka ide sanma.³¹

Islahatnamelerde, muhatabın yönlendirilmesinde, manevî yaptırımların belirleyiciliği öne çıkarılmaktadır. Adalet konusunda da düşünürlerin

²⁸ Kâfi, *a.g.e.*, s. 254-255.

²⁹ Defterdar, *a.g.e.*, s. 28.

³⁰ *Kitâb-i müstetâb*, s. 21.

³¹ *Kitâb-i müstetâb*, s. 21-22.

müracaat ettikleri temel kavramlar, *ahiret*, *rızâullah*, *sevap*, *günah*, *helal*, *haram* ve benzeri çağrışım yaptıracak kavramlar olduğundan bu manzumedede de yöneticilere, Allah'ın rızasını sağlayacak davranışın adalet, adaletin göstergesinin de halkın refahı olduğu hatırlatılmaktadır. Dünya hayatının geçiciliği ve mülke, saltanata güvenerek gurura kibre kapılıp da adaletin ihmal edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Osmanlı ıslahat düşünürlerine göre, adaletin sadece iktidar sahiplerinden beklenmesi yanlıştır. Yönetilenlere de önemli vazifeler düştüğünün vurgulanması ferdi sorumluluk ve irade gücünü geliştirecek bir davranıştır. Osmanlı siyaset kitaplarında “Zulme rıza zulümdür” hükmü tekrar edilmiştir. Kanun ve adalete aykırı emirleri uygulamak, bu uygulamalara destek vermek ve haksızlık karşısında sükût etmek, zulme destek olarak değerlendirilmiş³² zalime karşı mazlumun yanında yer almanın önemi üzerinde durulmuştur. Zulmün sadece zalim ve mazlumu ilgilendiren bir eylem olmadığı, üçüncü şahısların da, sükût veya tavırlarıyla haksızlıklardan mesul olabilecekleri ifade edilmiştir. Bu uyarı, adalet ilkesi etrafında içtimaî dayanışmayı kuvvetlendirici bir yaklaşımdır.

Hak ihlali olarak da yorumlanan *zulüm*, Osmanlı düşünürlerince sebep-sonuç ilişkisi ve bütünlüğü içerisinde etraflıca değerlendirilmiştir. Zulmün maddi ve manevi açıdan ağır yaptırımlara maruz kalacağına altı çizilmiş, zulmü önlemek ve “*hilâfi şer' u kânun ve muğâyir-i emr-i hümmâyün ibda' olunan bid'atleri bil-külliye ref' edip vilâyetin emn ü emâna ve reâyâ ve berâyânın itminana*” erişmesi için gerekli tedbirlerin alınması üzerinde etraflıca durulmuştur.

Adalet konusunda devlet yöneticilerinin sorumluluk ve vasıflarını ayırtmalarına varıncaya kadar inceleyen ıslahatçı düşünürler, adil bir yönetim için yönetilenlerin sahip olması gereken vasıfları da belirlemişlerdir. Buna göre, insanların ahlaklı olması temel esastır. Bu esasın yerine getirilmesini sağlayacak unsur eğitim ve bilgidir. Zaten Osmanlı yönetim düşüncesinde bilgi ve erdem en önemli özelliktir. Ayrıca insanlar âbid, ârif, dürüst, çalışkan, güvenilir, içtimaî sorumluluklarını yerine getiren, cömert ve yardımsever kimseler olmalıdır. Adalet sadece içtimaî bir olgu değil, aynı zamanda ferdi bir gerekliliktir. “Neye layıksanız öyle idare olunursunuz” ilkesi hatırlatılarak adil bir yönetim için “kullar”ın önce kendilerini düzeltmeleri istenmektedir. Eğer yönetilenler her açıdan kâmil bir topluluk oluştururlarsa, onlara adil bir yöneticinin gönderileceği, tarihi misallerle anlatılmaktadır. Buna göre, Allah bir millete iyilik murad ederse o ülkeye, halka adalette muamele edecek, düşmanlarına üstünlük sağlayacak bir hükümdar gönderir. Eğer o ülkeye “*çeşm-i hışım*” la nazar edilirse padişahın gönlünden merhamet duygusu kaldırılır, zulümden halk perişan, devlet viran olur³³.

³² Âli, *a.g.e.*, s. 208.

³³ Aziz Efendi, *a.g.e.*, s. 1.

Osmanlı siyaset literatüründe “*Küfür ile payidar olunur ama zulüm ile asla*” hükmü hatırlatılarak devletin sürekliliği konusunda adaletin öne alınması ve Müslüman olmayan toplumlardan adaletiyle ünlü şahsiyetlerin örnek gösterilmesi üzerinde durulması gereken bir tavidir. Bu yaklaşım, adaletin evrenselliğine, gerekliliğine dikkat çekmesi kadar, Osmanlıların kendi dışındaki tecrübeleri kabullenmedeki tavırları bakımından da önemlidir. Osmanlı Devleti’nin muhafazasının adaletle mümkün olduğunu vurgulayan düşünürler, *zulüm* ve *adalet* kavramlarının tanımlanmasında din, ırk ve benzeri bir kritere dayanan herhangi bir ayırım gözetmemiştir. Hiçbir sebebin zulmü meşrulaştıramayacağı, adaletin gerekliliğini ortadan kaldıramayacağı, tarafsızlığın gereğinin ancak adaletle yerine getirileceği üzerinde önemle durulan hususlardır.

Osmanlı siyaset kültürünü oluşturan, dâire-i adliyenin temel ilkesinin -yani adaletin- devlet tarafından din ya da inanç ayırımı gözetmeksizin tüm tebaaya uygulanmasının savunulması, Osmanlı siyaset düşüncesinin evrenselliğini gösteren³⁴ bir özelliktir.

Adalet ihlalleri ıslahatçı düşünürler tarafından ısrarla eleştirilmiş ve devletin bu yüzden büyük maddi ve manevi zararlara uğradığı ifade edilerek, hükümdar adına, hükümdarın verdiği yetkiyle hareket edenlerin zulümlerinden örnekler verilmiştir. Buna göre *adalet*, zulmün önlenmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı yönetiminin en önemli meşruiyet kaynağı olan adalet “reayanın resmi ve gayr-i resmi güç odaklarının iktidarlarını kötüye kullanma çabalarının sonuçlarından” hükümdar tarafından korunmasıdır.

Dualar her zaman aynı mahiyettedir: “*Hakk celle ve âlâ Padişâh-ı İslam ve vükelâ vü hükkâmı menâhic-i adl ü insâfa mühteî ve pişvayân; nısfet-i sa’âdet-i ittisâfa muktedî eyleye, amin.*”³⁵

Liyakat

Osmanlı siyasi düşünürleri, yöneticilere adaleti sağlamak ve “nizâm-ı âleme ihtilal, reâyâ ve berâyâya infial” gelmesini önlemek için evrensel bir ilke olarak ehliyete riayeti tavsiye etmektedirler.

Islahatçı düşünürlerin hepsi bu konu üzerinde ısrarla durmuş ve liyakate riayet edilmesini istemiştir. “*Emanetleri ehline veriniz*” ilkesi düstur edinilmiş, saltanatın devamıyla liyakat arasında kuvvetli bir bağ kurulmuştur. Padişahın yapması gereken en önemli icraat her işi ehline vermektir: “*Padişah olana, lâbüd ve lâzım olan budur ki, her işi ve maslahatı ehline tefoiz idüp ısmarlaya.*”³⁶ En büyük felaket sebebi liyakatsiz kimselere makam ve mansıp verilmesidir. “*Menâsıb-ı âliyenin edâniye*”³⁷ verilmesi

³⁴ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

³⁵ Nahîfî, *a.g.e.*, s. 19.

³⁶ Kâfî, *a.g.e.*, s. 255.

³⁷ Âli, *a.g.e.*, s. 98.

“sebeb-i felaket” ve “mülkün zevâli”dir³⁸. “Her mansıbın ve dirliğin hak erbabına lütuf buyurulması” binlerce cami ve mescit yapımından daha faydalıdır³⁹. Zaten Devlet-i Aliyye-i Âl-i Osman, öyle bir büyük devlettir ki, hakikaten sınırları çok geniş, nüfusu da kalabalıktır. Her birisine kabiliyetlerine göre ihsanda bulunulması “kanun-u şehriyârân-ı Âl-i Osman” olmuştur. Herkes padişahın rızası doğrultusunda, liyakatine göre görevlendirilmelidir. Aksi bir davranışta bulunmak veya akıl ve liyakat sahibi bir kimseyi haksız yere görevden almak, hem şer’an, hem kanunen hem de aklen kötü bir davranıştır⁴⁰.

Yöneticinin başarısını gösteren uygulamalardan birisi de “güvenilir adam”ları görevlendirmesidir. Akıllı bir yönetici başarısı için “akıl ve idrak ehli”ni görevlendirmelidir⁴¹. Bunun için de

Vezîr-i a’zâm gece tenhasında mahremlerinden ve bî-garez olanlardan suâl idüp menâsiba müstehak olanları yoklaştırıp menâsib ile ikram ve ayaklandırmaya himmet⁴² etmelidir. Çünkü “Geçmiş bütün devletlerde vatana ve millete ziyanlıkların, batmanın, karışıklık ve bozuklukların, “emanetleri ehline veriniz” sözü ile iş görmekte ihmal yüzünden meydana geldiği herkesçe kabul edilmiştir.⁴³

Osmanlı siyasi düşünürlerine göre, “hüsni siyaset” için liyakat ilkesine riayet şarttır. Halkın refah içinde yaşaması, devletin gelişmesi, rüşvetin ve zulmün önlenmesi, düzenin sağlanması için görevlendirmeler liyakate göre olmalıdır. İnsanlar ehil olduğu sahalarda görevlendirilmek için, istekte bulunmak külfetine bile girmemelidir. Göreve gelmek için hırsa, dalkavukluğa, rüşvete gerek kalmaması, devlete yararlı hizmetleri geçmiş, gayret göstermiş, başarılı olmuş, halk tarafından sevilen, devlet işlerinin inceliklerini bilen kimselerin yönetim kademelerinde görev alması için sultanlar adalet yolunda sağlam yürümeli, makamları layık olanlara vermelidir⁴⁴. İleri gelenlerin, bilgi sahiplerinin ehil olmayanlardan, cahillerden her açıdan daha imtiyazlı olmaları gerekmektedir⁴⁵. Başarı için önce başarısızlık sebebinin ortadan kaldırılması lazımdır⁴⁶. Aksi takdirde, “müstehak olanların padişah üzre kalbleri ve hatırları bozulup münkesîr olur.” Çünkü, “umûr ve mesâlih-i padişahûde olan hâlel ve teşevvüş menâsib ehline virilmediğünden vâki”⁴⁷ olmuştur.

³⁸ A.g.e., s. 89.

³⁹ Kâfi, a.g.e., s. 255.

⁴⁰ Koçi Bey, a.g.e., s. 99-100.

⁴¹ Lutfi Paşa, a.g.e., s. 90-93.

⁴² Defterdar, a.g.e., s. 21.

⁴³ Defterdar, a.g.e., s. 54.

⁴⁴ Defterdar, a.g.e., s. 25.

⁴⁵ Âli, a.g.e., s. 89.

⁴⁶ Âli, a.g.e., s. 163.

⁴⁷ Kâfi, a.g.e., s. 255-256.

Görevlere liyakatlıların yerine liyakatsizlerin, dürüst ve insafı kişilerin yerine insanları küçümseyen, cahil, merhametsiz kişilerin seçilmelerine sebep olmak, müsamaha etmek, insanlara zulüm etmeye izin vermek olduğundan, sultanların sorumlulukları açıktır. Bu konuda bilgisizlik asla özür değildir⁴⁸. “*Fi’l-cümle her maslahatı ehline ismarlamak gerekdür, ve’s-selâm.*”⁴⁹

Müşavere

Her alanda, işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi esasının temel şartı olarak değerlendirilen ve riayet edenin yanılmayacağı belirtilen istişare, ıslahatname düşünürlerine göre, devlet yönetiminde de riayet edilmesi gereken temel ilkelerdendir. “*Bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı*” ilkesiyle gerekliliği savunulan istişare, Osmanlı siyaset düşüncesinde de ülkeyi en iyi şekilde yönetmenin temel ilkeleri arasında değerlendirilmiştir.

İstişare, başta padişah ve vezirler olmak üzere herkes için gereklidir. Padişah ve vezirler, “*belki her emr-i mu’azzamda ulemâdan ve ukalâdan ve ehl-i tecrübeden ve erkân-ı devletten nice kimse ile meşveret etmelidir.*”⁵⁰ İstişarenin önemini ayet ve hadislerle vurgulayan müellife göre istişare etmek aklın gereğidir. “*Müşâveresiz olmak yaramazdur.*”⁵¹ *Hırzû’l-mülûk* müellifine göre de hükümdar, günde dört saatini vezîriâzam ve diğer akli selim ve tedbir sahibi kimselerle, ülke ile ilgili meseleleri istişareye ayırmalıdır⁵². *Kitâbu mesâlih* müellifinin tavsiyesi de “*kişi ne kadar âkil olsa elbetde meşvereti elden komamak gerekdür*” şeklindedir⁵³. Bir “taze yiğit” sancak beyi veya hâkim de olsa “ihtiyarlara” danışmayı kendi bildiğini yaparsa ne kadar aslan gibi bahadır olsa da rüsvaylıktan hâlî olamaz. “*Nitekim meşhur meseledür. Meşveretten kimse hüsrân bulmadı / Meşveret iden pişman olmadı.*”⁵⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa “*iş görmüş ve darb ü harpte bulunmuş râz saklar hayır-hahlar ile müşâvere*” edilmesini isteyerek istişare ehlinin vasıflarını sıralamaktadır⁵⁵. Sultanın kendini yeterli görüp, bilginlerin, akli erenlerin yardımından kendini uzak tutmasını anlamakta zorlanan Âli, hükümdarın ehil kimselerle istişare etmemesini, devlet işlerine harem mensuplarının müdahale ettirilmesini şiddetle tenkit etmektedir. “*Hatta Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed (a.s.) dahi dünyevi işlerde o işi bilen kişilere müracaatları açıktır.*” hatırlatmasını yapan müellif, sonra da

⁴⁸ Âli, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁹ *Kitabu mesâlih*, s. 129.

⁵⁰ Kâfi, *a.g.e.*, s. 263.

⁵¹ Kâfi, *a.g.e.*, s. 263-4.

⁵² *Hırzû’l-mülûk*, s. 176.

⁵³ *Kitâbu mesâlih*, s. 106.

⁵⁴ *Kitabu mesâlih*, s. 104.

⁵⁵ Defterdar, *a.g.e.*, s. 115.

“edipler ve bilginler dururken harem hizmetlilerine saltanat işlerini gördürmeleri doğru değildir” diyerek konuyla ilgili hükmünü de ortaya koymaktadır⁵⁶.

İstişare ehlinde aranması gereken öncelikli vasıflar; akıl, ilim, irfan, feraset, ihtisas, güzel kulluk, tecrübe, güvenilirlik, denenmişlik ve sır saklamak olarak belirlenmiştir. İstişare ehliyle yapılmalı, sonuca uyulmalıdır. Aksi takdirde fayda yerine zarar verir⁵⁷. İstişarenin gerekliliği ve istişare edileceklerin vasıflarıyla ilgili ortak kanaatlere sahip ıslahatçı düşünürlere göre, ortak akıl, tecrübe ve birikimler en iyi şekilde değerlendirilmez.

Murakabe

Osmanlı devlet ve siyaset adamlarının devlet yönetiminde ehemmiyet verdikleri ve çeşitli şekilde işlettikleri müesseselerden birisi de murakabedir. Memleketin hâlinde haberdar olunması ve görevlilerin işlerinde gevşeklik göstermemesi için murakabe, Osmanlı siyasî düşüncesinde önem verilen, kurumlaştırılması istenen bir ilkedir. Murakabe, Osmanlı yönetiminde adaletin sağlanmasının temel esaslarından kabul edilmektedir. Çünkü adaleti siyasetin bilgisi ve ölçüsü kabul eden ıslahatçı düşünürlere göre, adaletin tesisini gerçekleştirecek bilgiyi sağlama yollarından birisi de murakabedir.

Osmanlı düşünürlerince murakabede dikkat edilmesi gereken iki önemli husus vardır. Birincisi görevlilerin, diğeri de halkın durumunun öğrenilmesidir.

Onlara göre eski Osmanlı hükümdarlarının başarılarının sebeplerinden birisi de murakabeye önem vermeleridir. Mustafa Âli, padişahın temel görevlerini sayarken murakabe konusuna da temas etmekte, “*casusânı dindar ve kâr-âgehân-ı perhizkâr kullanup her saat ve her an umûr-ı cumhûrî tecessüs ve ahvâl-i hükkâmı tefahustan hâlî*”⁵⁸ olunmamasını istemektedir. Hükümdarların kimseye itimad etmeyip bazı hususları bizzat kendilerinin murakabe etmesi önerilir: “*Muhassal-ı kelâm tahkîk askerîn yoklamak, dahi askerîn alât ve esbâb-ı cenklerin tettebbu eylemek, dahi âlât ve esbâb-ı harp idinmek, andan sonra isti'mâl eylemek; asl-ı cenkde i'timâd olunacak bunlardur.*”⁵⁹ Nitekim padişahların bizzat murakabeleri sonucu verdiği cezalar, Hasan Kâfî'nin sözünün doğruluğunu göstermektedir.

Ömrünün son dönemlerinde vezîriazamlığın en güçlü adaylarından olan, hatta padişah tarafından kendisine bu makam gizli olarak vaad edilen Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre, vezîriazam, güvenilir şahısları görevlendirerek fakirleri, güçsüzleri tespit edip onlara yardımcı olmalı-

⁵⁶ Âli, *a.g.e.*, s. 144.

⁵⁷ Kâfi, *a.g.e.*, s. 263-267.

⁵⁸ Âli, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁹ Kâfi, *a.g.e.*, s. 268.

dır⁶⁰. Sadrazam Lutfî Paşa da vezîriazamın murakabeyi asla ihmal etmemesini istemektedir⁶¹. *Hırzû'l-mülûk* müellifine göre, hükümdar, “din u devlet” ve bekâ-ı saltanat”a müteallik gizli ve açık halleri, seçkinlerin ve halkın yöneticiler hakkında ne söylediklerini, kimin adaletiyle meşhur ve maruf, kimin hıyanetle malum ve mevsuf olduğunu, müderrislerin derslerine devam edip etmediğini, kimin görevini suistimal ettiğini, çıkar peşinde koştuğunu, ahâlinin ne hâl üzere olduğunu öğrenmek için her hususta kâmil, akıllı ve tedbirli, güzel giyimli ve güzel konuşan, garazdan ve hamlıktan uzak, feraset sahibi, mütedeyyin, kimsenin hatırını gözetmeyen, “iki gözü dahi olursa” yaramazları kayırmayan, Allah’ın her yerde hazır ve nazır olduğunun şuurunda olan kimseleri muhasip edinmelidir. Hükümdar, mansıpların kimin tasarrufunda olduğunu, mansıp sahiplerinin iltimas yapıp yapmadığını iyice araştırmalıdır. Hatta hükümdar adayları da, göreve geldiklerinde başarılı olması ve görevleri ehline verebilmesi için mevcut üst düzey yöneticileri araştırmalı ve “*cülûs-ı hümayân vâki olduğu gibi mevcud buldukları vüzerâ-i izâmın fikr ü firâset ve akl u kıyâsetlerin ve salâh ve diyânetlerin tecrübe ve imtihan*” eyleyip görevleri “tedbir” ve “tedarük” sahiplerine vermelidir⁶².

Yöneticilerin denetlenmesi, halkın halinden haberdar olunması için en ücra köşelere varıncaya kadar maaşlı, özel, güvenilir görevliler tayin edilmeli, böylece zalimin zulmü engellenmelidir. Yoksa halk zulümden korunmak için vatanını terk eder, başka diyarlara giderek perişan olur. Beldeler viranlaşır, yol güvenliği ortadan kalkar⁶³.

---

⁶⁰ Defterdar, *a.g.e.*, s. 21.

⁶¹ Lutfî Paşa, *a.g.e.*, s. 72.

⁶² *Hırzû'l-mülûk*, s. 179-81.

⁶³ Defterdar, *a.g.e.*, s. 29.